सन्वानस्यले यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं ताद्रूप्यधीसत्त्वेऽपि
कर्दमजादिशब्दैश्चस्तादृशेन कैरवादेरवगमात्
नापि पङ्कजपदजन्यताद्रूप्यबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि ससुदायस्य लक्षणया
शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुद-
बोधस्य सम्भवेऽपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कज-
पदजन्यपद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्। नच कुमुद
एव पद्मत्वेन रूढिज्ञानदशायां ताद्रूप्येण कुमुदस्य
बोधो न स्यादिरोधित्वा रूढिधीः सत्त्वादिति वाच्यं
पद्मान्यधर्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशे-
ष्यताकत्वस्योक्तत्वात्। पद्मत्वेन कुमुदस्यापि
ससुदायशक्तत्वधीदशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं
कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्व
ज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबन्धं विशेष्यतीयम्। नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य
पङ्कजनिकर्तृत्वान्वयस्य शक्त्यवयवशक्त्या पङ्कजा-
तत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकाना-
मिष्टत्वात् ते हि मकरं भोजयेत्यादावपि
यद्यादौ रूढिधीसत्त्वे मकरपदादिपदानामवयव-
शक्त्या मकरपावकर्त्तादिन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
यद्यपाकरूढिस्तस्यैव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्य-
ताज्ञानाद्यभावविशिष्टस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वाच्च। यदि च ससुदाय एव
पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तिः प्रमात्रमाभ्यां
पङ्कजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिक-
स्तदानीं च पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्व-
यधीः तदावयवशक्तीत्यपहाय पङ्कजपदघटक-
शब्दशक्तेति प्रतिबन्धकुक्षौ निक्षेप्तव्यं तद्घट-
कत्वेन तद्विषयितायाप्रकारविषयिताकत्वमात्रं
तदवयव एव तथाप्यविशिष्टम्। यत्तु सावयव-
शक्त्या पङ्कजपदजन्यं पङ्कजकर्तृत्वेनान्वयबाधं
प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायसम्बन्धा-
द्वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्यादया
कुमुदादेर्बोधव्युदासस्य सम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
पर्यवसानादिति तत्तुच्छं पद्मायद्वीतशक्तिक-
स्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमु-
दस्य बोधाद्युदयप्रसङ्गात् नचेष्टापत्तिरसम्भव-
विरोधात् नच रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा
सति रूढिधीदशायामपि तदवसानकालीनस्य
पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सामान्यसामग्री-
महिम्ना दुर्वारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
लीनताद्रूप्यबोधं प्रति विशेषणत्वे हेत्वन्तरस्या-
प्रसक्तत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवात्। यदपि
पङ्कजनकर्तृत्वं पङ्कादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पङ्कजपदान्न ताद्रूप्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण
योगार्थमर्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसा-
मग्र्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोच्चप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रथस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात्। यदुक्तमभियुक्तैः।

या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता।
जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी।
पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभो युधिष्ठिरः॥

इति। तदेतदेयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः
पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पङ्कजातत्वप्रकारक-
शाब्दसामग्र्यं प्रत्येव रूढिधीः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात्। नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तीत्यादितो
द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्दैकदेशान्वयेनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्वारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यते॥

इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिसाचिव्यादाद्यान्वयबुद्धिस्थल एव
योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधीः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्-
पर्यग्रहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमर्यादया पङ्कजातत्वेन कुमु-
दादेः ससुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्वलक्षणस्य
बोधो भवत्येवेति मणिकृतमतं दर्शयति।

'रूढ्यर्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः।
तदेव तत्र योगार्थस्यान्वयो मणिकृन्मतः॥'

ससुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्यवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदेव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्वयबोधव्युदासाय तु रूढियोगापहारिता-
प्रवादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्री-
स्वलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतामतम्।

योगरूढं विभजते।

'सामासिकं तद्धितान्तमिति तद्द्विविधं भवेत्।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः॥'

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृद-
न्तपादि तद्धितान्तं वासुदेवादि। कृदन्तस्य
पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव
इति नाधिक्यम्॥ *॥)

योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः। योगं वाहय-
तीति। वह + णिच् + अण् वा।) अनुस्वारः।
विसर्गः। जिह्वामूलीयः। उपाध्मानीयः। इति
व्याकरणम्॥

योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति। वह + णिच्
+ अण्। ततो ङीष्।) क्षारविशेषः। यथा,—

"खर्ज्जिस्तु खर्ज्जिकासुन्नी योगवाही सुवर्चिका।"
इति हेमचन्द्रः॥

पारदश्च। (पुं, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां
प्रयोगः। यथा,—

"योगवाहिरसाः सर्व्वे सर्व्वरोगगलग्रहे॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे॥)

योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः।)
सर्व्वरोगहरणोपायः। यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।

"सर्व्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाम्यहम्।
शृणु सुश्रुत! संक्षेपात् प्राणिनां जीवहेतवे॥
निमेषादिर्हि विःकालश्चिन्ताभिः षड्विधो भवेत्॥
कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहारादभोजनात्।
चिन्ताश्रवायश्यायामभयशोकप्रजागरात्॥
उद्वेगाभ्यतिभावाच्च कर्म्मयोगातिकर्षणात्।
वायुः कुप्यति पर्य्यन्ते जीर्णान्ने दिनसंक्षये॥
उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनात्।
तीक्ष्णातपामिसन्तापमद्यक्रोधनिषेवणात्॥
विदाहकाले भुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे।
ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः॥
स्वादम्लवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनात्।
नवान्नपिच्छलानूपमाषाभिष्यन्दिसेवनात्॥
अव्यवायो दिवास्वप्नश्चाशनसुखादिभिः।
कफः प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति॥
पारुष्यमूलसङ्कोचतोदविष्टम्भभोजनात्।
खरता सुप्तता हर्षरोचकस्तम्भशोषणम्॥
श्यावत्वमङ्गविश्लेषवलनाशामवर्त्तनम्।
वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत्॥
दाहोष्मपादसक्लेदकोपरागपरिस्रवाः।
कङ्ग्वम्लपूर्ववेगत्वस्वेदमूर्च्छातिवृट्श्रमाः॥
हारिद्रं हरितत्वञ्च पित्तलिङ्गानि तैर्लयः।
क्लेदोपदेहमाधुर्य्यचिरकारित्ववल्गनम्॥
श्लेष्मित्यदृढसंघातशोथशीतलगौरवम्।
कण्डूनिद्राभियोगश्च लक्षणं कफसम्भवम्॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्व्याधिं द्विदोषजम्।
सर्व्वहेतुसमुत्पन्नं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्॥
दोषधातुमलाधारो देहिनां देह उच्यते।
तेषां समत्वमारोग्यं वैषम्यं विषमत्वं विपर्य्ययः॥
रसाद्यास्त्रिसमेऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः।
वातपित्तकफा दोषा विण्मूत्राद्या मलाः स्मृताः॥
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः खरो रूक्षोऽस्थिरो
बली।
पित्तमम्लकटूष्णञ्च पक्त्रोजोरोगकारणम्॥
मधुरो लवणः स्निग्धो गुरुः श्लेष्मातिपिच्छिलः।